

УДК 349.3

Марія Чорна,*аспірант кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
головний спеціаліст аналітично-інформаційного відділу
Господарського суду Одеської області*

СУТНІСТЬ ПРАВА ГРОМАДЯН НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ

У статті досліджуються такі конституційно-правові категорії, як соціальний захист, соціальне забезпечення, співвідношення понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення», гарантії прав людини і громадянина.

Ключові слова: соціальний захист, соціальне забезпечення, гарантії прав людини і громадянина.

Постановка проблеми. Пріоритетними завданнями соціальної держави є забезпечення громадянам гідного рівня життя, гарантування соціальної стабільності, соціальної безпеки і соціальної допомоги, громадянського миру і злагоди [1, с. 55]. Тому вирішення цих актуальних завдань неможливе без ґрунтовного дослідження сутності основних понять, категорій та дефініцій у правовій науці.

В Основному Законі України визначено, що найвищою соціальною цінністю в Україні є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека. Згідно з Конституцією, утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Із зазначених положень випливає, що держава не є пасивним спостерігачем за реалізацією прав і свобод громадян, навпаки, є активним учасником забезпечення їх реалізації.

В Україні конституційно закріплено поняття «соціальний захист», яке включає право на забезпечення громадян у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також по старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, здійснюваним за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними (Конституція України, стаття 46).

Метою статті є теоретичне обґрунтування сутності поняття соціальний захист, його складників, аналіз понять «соціальний захист» та «соціальне забезпечення», дослідження гарантії прав людини і громадянина на соціальний захист.

Стан дослідження. Поняттю та суті соціального захисту присвячено досить уваги у наукових працях таких учених, як: В.С. Андреев, В.А. Аралов, К.С. Батигін, С.І. Бандур, І.К. Бондар, Н.Б. Болотіна, В.Я. Бурак, В.В. Жернаков, М.Л. Захаров, А.М. Колот, В.І. Куценко, Е.М. Лібанова, М.І. Матузова, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилико, С.М. Синчук, І.М. Сирота, Н.М. Стаховська, Б.І. Сташків та ін.

Виклад основного матеріалу. Аби з'ясувати сутність поняття «соціальний захист», необхідно окремо уточнити зміст тих понять, які його утворюють. Вважається, що термін «соціальний» походить від латинського "socialis" і означає: спільний, громадський, тобто такий, що пов'язаний із питаннями спільного життя громади та суспільства.

Що ж стосується поняття «захист», то, наприклад, С.С. Алексеев під таким розумів державно-примусову діяльність, спрямовану на здійснення «відновлювальних» завдань – на відновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [2, с. 202].

За всієї множинності визначень поняття «соціальний захист» майже всі науковці погоджуються з тим, що воно може розглядатися як у широкому, так і у вузькому розумінні. Хоча необхідно зауважити, що така двоякість розуміння так само не сприяє виробленню єдиного поняття соціального захисту.

Поняття «соціальний захист» у широкому розумінні визначають як: діяльність держави, спрямовану на забезпечення формування й розвитку повноцінної особистості, виявлення й нейтралізацію негативних факторів, що впливають на неї, створення умов для самовизначення і ствердження у житті. У вузькому розумінні соціальний захист

визначають як: сукупність економічних і правових гарантій, що забезпечують додержання найважливіших соціальних прав громадян, досягнення соціально прийнятного рівня життя [3, с. 36].

У юридичній літературі також наголошується, що соціальний захист у широкому значенні цього терміна є окремою ланкою суспільних відносин, сформованих у державно організованому суспільстві з метою забезпечення достатніх можливостей особи для її всебічного розвитку та нормальної життєдіяльності.

Галузями права, що здійснюють правове забезпечення цих суспільних відносин, можна вважати адміністративне, трудове, екологічне право, право соціального забезпечення та ін. Суб'єктами соціального захисту є всі громадяни, а не лише ті, які, зважаючи на об'єктивні обставини, втратили роботу (безробітні, пенсіонери, хворі, інваліди тощо) [4, с. 13].

Соціальний захист, на відміну від соціального забезпечення, передбачає гарантії щодо охорони праці, здоров'я, навколишнього природного середовища, оплати праці та інші заходи, необхідні для нормальної життєдіяльності людини й функціонування держави. Соціальне забезпечення порівняно із соціальним захистом є вужчим поняттям і позначає практику виплати пенсій, соціальної допомоги, соціального догляду. Відповідно до міжнародних стандартів соціальне забезпечення включає також право на медичну допомогу, медичне страхування, державну підтримку сім'ї, материнства й дитинства, утримання і виховання за державні кошти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [5, с. 36].

Дослідженню питань соціального захисту було приділено чимало уваги В.С. Андрєєвим, який дав визначення поняттю «соціальне забезпечення» як: сукупності певних соціально-економічних заходів, пов'язаних із забезпеченням матері і дитини, громадян у старості та у разі непрацездатності, з медичним лікуванням і обслуговуванням як важливим засобом профілактики і відновлення працездатності [6, с. 30–34].

На думку Т.З. Гарасиміва, соціальне забезпечення – це система соціальних і юридичних гарантій, які захищають людину від свавілля інших, а також спрямовані на забезпечення необхідних умов для розвитку повноцінної особистості: в сім'ї, праці, відпочинку, управлінні тощо [7, с. 17–18].

І.С. Ярошенко визначила поняття «соціальний захист» як: систему суспільних відносин, призначену для задоволення матеріальних потреб громадян зі спеціальних фондів через індивідуальну форму розподілу,

замість оплати праці чи як доповнення до неї у випадках, передбачених законодавством, з урахуванням трудового стажу громадян чи соціального фактора або без урахування цих обставин. А соціальне забезпечення – організаційно-правова діяльність держави, спрямована на матеріальне забезпечення осіб, які не мають виходу на ринок праці, не застраховані в системі загальнообов'язкового соціального страхування, зазнали соціального ризику, внаслідок чого втратили здоров'я та (або) засоби до існування і не можуть матеріально забезпечити себе та своїх утриманців. Суттю соціального забезпечення є діяльність держави щодо надання особі гарантованого законом мінімуму засобів до існування для забезпечення достатнього рівня життя [8, с. 7–8]. Ці поняття автора є схожими, а саме «соціальний захист» не містить повного формулювання, позаяк йдеться лише про матеріальне забезпечення, та зовсім не вказується на забезпечення інших соціальних прав людини і громадянина.

Також дослідженням питання, що стосується соціального захисту, займається І.М. Сирота, який відзначає, що використання терміна «соціальний захист» у Конституції України не применшує значення терміна «соціальне забезпечення», оскільки вважає ці обидва терміни синонімами. Науковець визначає соціальний захист як функцію держави, яка піклується про матеріальне забезпечення непрацездатних громадян [9, с. 9].

С.О. Устинов зазначає, що соціальний захист – це діяльність соціально орієнтованої держави, яка здійснюється через комплекс організаційно-правових та соціально-економічних заходів, метою яких є: по-перше, створення для непрацездатних належних умов для забезпечення своїх соціально-економічних та духовних потреб; по-друге, гарантоване забезпечення громадянам, які потребують соціальної допомоги, рівня життя не нижче від прожиткового мінімуму. Сам термін «соціальне забезпечення» є складником поняття «соціальний захист», хоча при цьому вчений зазначає, що не буде помилкою до законодавчого визначення вищезазначених термінів використовувати ці терміни як синоніми [10, с. 94].

Аналіз різноманітних поглядів щодо визначення правових понять, що використовуються в соціальній сфері, свідчить про те, що в чинному законодавстві має бути проведена уніфікація понятійного апарату, а саме здійснене формулювання єдиних термінів для однотипних суспільних явищ та законодавче їх закріплення.

Відмінність соціального захисту від соціального забезпечення полягає в тому,

що соціальний захист – ширше поняття, пов'язане зі стратегією соціальної держави. Поняття соціального захисту, що почало активно використовуватися в роки незалежності України і було закріплене в Основному Законі нашої держави, порівняно із широко вживаним до 1991 року поняттям соціального забезпечення має таке специфічне навантаження, як захист від негараздів трансформаційного періоду, ризиків переходу від соціалістичної економіки до ринкової.

Поняття «соціальний захист» охоплює поряд із правом на соціальне забезпечення ще й інші соціальні права, такі як право громадян, що потребують соціального захисту, на отримання житла безплатно або за доступну для них оплату (ч. 2 ст. 47 Конституції України), право на достатній життєвий рівень (ст. 48), право на охорону здоров'я (ст. 49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), право на освіту (ст. 53).

Тому можна стверджувати, що соціальний захист включає всі соціальні права в державі.

Водночас можна виділити три головні складники системи соціального захисту:

- 1) пенсійне забезпечення та забезпечення на випадок безробіття;
- 2) грошова допомога сім'ям;
- 3) різні форми соціальної допомоги й соціальних послуг (догляд за людьми похилого віку, інвалідами, опіка над сиротами).

Система соціального захисту виконує дві основні функції.

По-перше, це зменшення негативних наслідків бідності шляхом надання короткотермівової адресної допомоги бідним верствам населення; по-друге, запобігання бідності шляхом створення умов для участі громадян у належно оплачуваній продуктивній праці та соціальному страхуванні в працездатний період [11, с. 86].

Мета соціального захисту полягає в тому, щоб, забезпечивши людям мінімально необхідний життєвий рівень, надати кожному можливість вільно розвиватися, реалізувати себе, свої здібності, гарантувати дотримання стабільності в суспільстві, соціальної солідарності, загального добробуту населення.

Що ж до гарантій прав людини і громадянина на соціальний захист, то можна відзначити, що важливість дослідження правового змісту соціальних прав людини, механізмів їх реалізації, а також гарантій забезпечення цих прав зумовлена багатьма чинниками. До них можна віднести: теоретичну невизначеність сутності соціальних прав людини; відсутність чітко визначених як теоретичних, так і законодавчих гарантій забезпечення соціальних прав; значну декларативність соціаль-

них прав, закріплених у нормативних актах України; мінімальну забезпеченість соціальних прав економічними чинниками тощо. Науковці і практики здійснюють зазначені дослідження з огляду на необхідність пошуку оптимального балансу дій держави щодо забезпечення нею добровільно взятих на себе соціальних зобов'язань перед людиною та необхідністю оптимізації соціальних видатків з державного бюджету, що є об'єктивно вимушеним кроком України, зважаючи на економічні можливості держави.

Система умов, правових норм, вимог, організаційних засобів, за допомогою яких відбувається процедура забезпечення прав і свобод людини та громадянина, становить поняття гарантії прав і свобод людини і громадянина. У принципі у теорії права конституційно-правові гарантії забезпечення прав та свобод людини і громадянина поділяють на дві основні групи: нормативно-правові гарантії та організаційно-правові гарантії. Отже, до групи нормативно-правових гарантій відносять сукупність правових норм, принципів, юридичних обов'язків та відповідальності, які утворюють механізм захисту прав і свобод людини та громадянина; натомість групу організаційно-правових гарантій утворюють державні органи, органи місцевого самоврядування, політичні партії, громадські об'єднання, правозахисні організації, діяльність яких спрямована на забезпечення прав і свобод людини і громадянина, їх ефективність та утвердження всезагальності та вседоступності. Нині є один найбільш ефективний інститут захисту прав і свобод людини та громадянина – це конституційне правосуддя. В Україні таким інститутом є Конституційний Суд України.

У науці конституційного права відсутній єдиний підхід до визначення терміна «гарантії прав і свобод людини і громадянина».

В.Ф. Погорілко визначає гарантії основних прав і свобод людини і громадянина як: систему норм, принципів, умов і вимог, що забезпечують у сукупності додержання прав і свобод, законних інтересів особи [12, с. 56]. Він виділяє дві категорії гарантій:

1. Загальні гарантії, які охоплюють сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, спрямованих на практичне здійснення прав і свобод громадян, усунення можливих причин перешкод щодо їх неповного або неналежного здійснення, на захист прав від порушень. Загальні гарантії прав і свобод поділяються на економічні, політичні та організаційні.

2. Спеціальні (юридичні) гарантії – правові засоби і способи, за допомогою яких реалізуються, охороняються, захищаються

права й свободи, усуваються їх порушення, поновлюються порушені права людини і громадянина.

Професор О.Ф. Фрицький також розглядає загальні та спеціальні (юридичні) гарантії реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина. До загальних він відносить економічні, політичні та організаційні [13, с. 194].

Що ж до дотримання гарантій прав людини і громадянина на соціальний захист, то, як уже було сказано, право на соціальний захист громадян України встановлене статтею 46 Конституції України (конституційне право). Це право на забезпечення громадян у разі:

- повної, часткової або тимчасової втрати працездатності;
- втрати годувальника;
- безробіття з незалежних від них обставин;
- на забезпечення у старості та в інших випадках, передбачених законом (ч. 1 ст. 46 Конституції України).

Це право гарантується:

- загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій;
- загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок бюджетних та інших джерел соціального забезпечення;
- створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними (ч. 2 ст. 46 Конституції України).

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом (ч. 3 ст. 46 Конституції України).

Тому частинами другою та третьою статті 46 Конституції України встановлюються способи і засоби реалізації права людини і громадянина на соціальний захист і гарантії цього захисту.

Президент України, виступаючи гарантом дотримання прав і свобод людини, в тому числі й соціальних прав, зобов'язаний за будь-яких обставин діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України. Так, глава держави в Україні:

1) очолює виконавчу владу, що дає йому можливість не тільки здійснювати кадрову політику в цій сфері державної влади, зокрема призначати за певною процедурою на посади Прем'єр-міністра України, членів уряду, керівників інших центральних органів виконавчої влади, голів місцевих

державних адміністрацій та припиняти їхні повноваження на цих посадах, а й здійснювати інституційну функцію, тобто утворювати, реорганізовувати та ліквідувати за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади тощо. З огляду на те, що уряд відповідно до вимог Конституції України (пункти 2, 4 ст. 116) зобов'язаний вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, розробляти та здійснювати програми соціально-економічного розвитку держави, Президент України має юридичну можливість безпосередньо спрямовувати і координувати соціальну політику держави;

2) уповноважений скасовувати акти уряду України та акти Ради міністрів АРК, у тому числі із соціальних питань;

3) наділений правом законодавчої ініціативи у Верховній Раді України, тому має можливість ініціювати прийняття соціально орієнтованих законів;

4) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів, які не відповідають соціальній політиці держави, не забезпечують соціальні потреби людини і громадянина;

5) має право звернутися до Конституційного Суду України з питанням про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів органів державної влади з соціальних питань тощо.

Основним фінансовим документом держави на кожний поточний рік є Закон про Державний бюджет України. Предметом його правового регулювання відповідно до положень ст. 95 Конституції України є визначення видатків держави на загально-суспільні потреби (зокрема, й соціальні), розміру і цільового спрямування цих видатків. Конституцією України окреслено коло питань, якими обмежується предмет правового регулювання Закону про Державний бюджет України. Це означає, що через своє спеціальне призначення цей закон не може регулювати відносини в інших сферах суспільного життя. Однак практика застосування Закону про Державний бюджет засвідчує, що його нормами вносяться суттєві зміни до інших спеціальних законів України.

Внесення змін основним фінансовим законом України до інших законів, у тому числі й соціальних, здійснюється через:

а) зупинення дії окремих положень законів, які визначають, закріплюють і гарантують певні соціальні виплати та пільги окремим категоріям громадян;

б) наділення Кабінету Міністрів України повноваженнями регулювати розміри соці-

альних виплат, які визначаються у співвідношенні до розміру мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму.

Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово наголошував, що зупинення дії законів є способом тимчасового припинення їх дії в часі та/або за колом осіб і має здійснюватися відповідно до вимог Конституції України. Зазначена юридична процедура перебуває в органічному зв'язку зі скасуванням законів, внесенням до них змін та доповнень. Тому у такому разі Законом про Державний бюджет України фактично припиняється на певний строк правове регулювання відносин у сфері соціального захисту, зупиняється дія механізму реалізації конституційних соціально-економічних прав громадян, що призводить до обмеження права на соціальний захист. Систематичне зупинення законів про Державний бюджет України дії чинних законів України щодо надання пільг, компенсацій і гарантій фактично скасовує їх дію (справа щодо пільг, компенсацій і гарантій від 20 березня 2002 р. № 5-рп/2002; справа про зупинення дії або обмеження пільг, компенсацій і гарантій від 1 грудня 2004 р. № 20-рп/2004; справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005; справа про соціальні гарантії громадян від 9 липня 2007 р. № 6-рп/2007 та ін.).

Правова позиція Конституційного Суду України у цих рішеннях зводиться до того, що зупинення дії положень законів, якими визначено права і свободи громадян, їх зміст та обсяг, є обмеженням прав і свобод і може мати місце лише у випадках, передбачених Основним Законом України. Статтею 64 Конституції України закріплено, що такі випадки можуть мати місце в умовах воєнного або надзвичайного стану. Справді, за таких обставин Основний Закон допускає встановлення окремих обмежень прав і свобод людини із зазначенням строку їх дії. Конституція України містить також перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені за жодних обставин: це право на життя, право на зміну громадянства, право на правову допомогу та ін.

Також відзначимо рішення Конституційного Суду України від 26 грудня 2011 р. № 20-рп, яким було визнано пункт 4 розділу VII «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік» від 23 грудня 2010 р. таким, що відповідає Конституції України (є конституційним). Наведеним пунктом Закону про Державний бюджет на 2011 р. було внесено зміни до низки соціальних законів, за якими соціальні виплати певним категоріям

громадян України мають застосовуватися в порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України, виходячи з наявного фінансового ресурсу бюджету Пенсійного фонду України на 2011 рік.

Що ж до пенсій, то громадяни України відповідно до положень частини 3 ст. 46 Основного Закону мають право на пенсії, що є основним джерелом існування та мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Право на пенсійне забезпечення проявляється у можливості вимагати від органів, що здійснюють пенсійне забезпечення, грошових виплат у розмірі, співвіднесеному з минулим заробітком заявника, але не нижчому від прожиткового мінімуму. Істотною правомочністю, що становить зміст права на пенсійне забезпечення, є можливість вимагати регулярні грошові виплати. Регулярність означає певну періодичність виплати пенсії.

Пенсійне законодавство, на відміну від законодавства низки інших галузей, практично не допускає прийняття рішень на розсуд правозастосовчого органу. Навпаки, громадянину в окремих випадках дозволено самостійно здійснювати свій вибір (наприклад, особі, яка має одночасно право на різні види пенсії, за її вибором призначається один із цих видів пенсії). І в цих випадках рішення правозастосовчого органу буде вже залежати від розсуду громадянина.

Основними рисами пенсії є: гарантованість її державою; обов'язковість, періодичність її виплати; грошові виплати залежно від різновиду пенсії здійснюються за рахунок державного бюджету, Пенсійного фонду та інших фондів соціального страхування; виплати у разі настання старості, інвалідності, втрати годувальника тощо; умови та порядок виплати пенсій регламентується актами пенсійного законодавства України.

Конституційний Суд України у рішенні від 11 жовтня 2005 р. № 8-рп/2005 (справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання) визначив: «... конституційні принципи, на яких базується здійснення прав і свобод людини і громадянина в Україні, включаючи і право на пенсійне забезпечення, передбачають за змістом статей 1, 3, 6 (частина друга), 8, 19 (частина друга), 22, 23, 24 (частина перша) Основного Закону України правові гарантії, правову визначеність і пов'язану з ними передбачуваність законодавчої політики у сфері пенсійного забезпечення, необхідні для того, щоб учасники відповідних правовідносин мали можливість завбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх законних

очікуваннях, що набуте ними на підставі чинного законодавства право, його зміст та обсяг буде ними реалізоване» (абзац третій пункту 4 мотивувальної частини рішення). Отже, Конституційний Суд України у своїй діяльності стоїть на позиціях соціального захисту громадян України.

Отже, соціальний захист – це система економічних, соціальних, правових, організаційних заходів, що забезпечує працездатній людині і громадянину відповідні умови для поліпшення свого добробуту за рахунок особистого трудового внеску, а непрацездатним та соціально вразливим верствам працездатного населення – гарантії у користуванні суспільними фондами споживання, матеріальну підтримку, зниження податків.

Змістом конституційного права людини і громадянина на соціальний захист є можливість гарантовано отримувати пенсії, інші соціальні виплати, соціальну допомогу за рахунок загальнообов'язкового державного страхування та бюджетних і інших джерел соціального забезпечення, користуватися мережею державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними та вимагати поновлення порушеного права і відшкодування збитків.

Список використаних джерел:

1. Пильгун Н.В. Соціально-правова держава на етапі сучасного державотворення в Україні. *Історико-теоретичні засади державотворення і правотворення в Україні*: збірник наукових праць. Київ, 2014. 146 с.

В статье исследуются такие конституционно-правовые категории, как социальная защита, социальное обеспечение, соотношение понятий «социальная защита» и «социальное обеспечение», гарантии прав человека и гражданина.

Ключевые слова: социальная защита, социальное обеспечение, гарантии прав человека и гражданина.

The article deals with the following constitutional and legal categories, such as social protection, social security, the ratio of concepts of “social protection” and “social security”, guarantees of human rights and citizen.

Key words: social protection, social security, guarantees of human rights and citizen.

2. Алексеев С.С. Общая теория права : учебник. Москва : Изд-во Проспект, 2008. 412 с.

3. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. *Право України*. 2000, № 4. С. 36.

4. Право соціального забезпечення України : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін.; за ред. П.Д. Пилипенка. Київ : Ін Юре, 2010. 504 с.

5. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. *Право України*. 2000, № 4. С. 36.

6. Андреев В.С. Правовые проблемы социального обеспечения в СССР. *Советское государство и право*. 1967. № 2. С. 30–34.

7. Гарасимів Т.З. Право соціального забезпечення України. (Загальна частина). Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2004. 240 с.

8. Ярошенко І.С. Право соціального забезпечення : навчальний посібник. Київ : КНЕУ, 2005. 232 с.

9. Сирота І.М. Право соціального забезпечення в Україні : учебник. Харьков: Одиссей, 2000. 384 с.

10. Устинов С.О. Співвідношення термінів «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» в законодавстві України. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 90–95.

11. Чиркіна І.Д. Сучасні напрями соціального захисту різних верств населення України. *Наукові праці*. Миколаїв : Вид-во МФ НаУКМА. 2001. Т. 12. Серія «Політичні науки». С. 86.

12. Погорілко В.Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В.Ф. Погорілко, В.В. Головченко, М.І. Сірий. Київ : Ін Юре, 1997. 252 с.

13. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 536 с.

